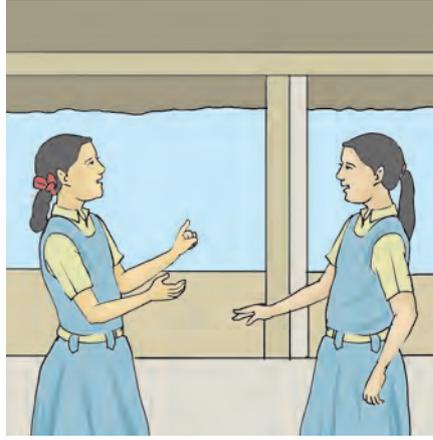

२०. शब्दकोश (स्थूलवाचन)

दैनंदिन जीवनात आपण सहजपणे अनेक नवीन शब्द वापरतो. हे शब्द सहजपणे आपल्या कानावर पडतात अथवा वाचनातून समजतात. संदर्भानुसार आपण त्यांचे अर्थ लावतो व त्यांचा उपयोग करायला शिकतो. प्रत्येक वेळी त्या शब्दांचा नेमका अर्थ किंवा अर्थच्छटा आपल्याला समजलेली असतेच असे नाही.

भाषिक समृद्धीसाठी शब्दाचा नेमका अर्थ माहीत करून घेणे अत्यंत आवश्यक असते, यासाठी शब्दकोश हे महत्त्वाचे साधन आहे.

यावर्षी आपण शब्दाकोशाची ओळख करून घेणार आहोत. नवीन शब्दांचे अर्थ आपण शब्दकोशात पाहू शकतो. हे शब्द शब्दकोशातून कसे शोधता येतात त्याचे मार्गदर्शन या पाठातून मिळते. नवीन शब्दांचे अर्थ तुम्ही शब्दकोशात पाहायला शिकावेत, त्याची सवय तुम्हांला लागावी व शब्दांच्या अर्थाची मजा घेता यावी, या दृष्टीने या पाठाचा अभ्यास महत्त्वपूर्ण आहे.

(शाळेच्या मधल्या सुट्टीत नेहा व सायली या दोन मैत्रिणींमध्ये झालेला हा संवाद)

- नेहा** : सायली, स्वातंत्र्यदिन-प्रजासत्ताक दिन या शब्दांमधील 'दिन' शब्दाचा अर्थ 'दिवस' असा आहे, हो ना गं?
- सायली** : हो....असाच आहे. का गं?
- नेहा** : अगं, मागच्या धड्यात हा शब्द आला होता, तेव्हा बाईंनी या शब्दाचा अर्थ सांगितला होता 'गरीब'!
- सायली** : दोन्ही शब्द नीट बघितलेस का तू? कसे लिहिले आहेत ते?
- नेहा** : आपण आता पुस्तकातच बघूया. शब्द कसा लिहिलाय ते....
- सायली** : हं. हा बघ मागचा धडा....आणि हा शब्द 'दीन'!
- नेहा** : अरे हो, दोन्ही शब्द लिहिण्यात फरक आहे.
- सायली** : बरोबर! 'दीन' शब्दात 'दी' दीर्घ आहे. 'दीन' म्हणजे गरीब.
'दिन' शब्दात 'दि' ऱ्हस्व आहे. 'दिन' म्हणजे दिवस.
- नेहा** : शब्दांची किती गंमत आहे ना! अक्षरांत वरवर साम्य आहे; पण लेखनातल्या फरकामुळे अर्थात केवढा फरक!
- सायली** : आपण दोघीजणी असे नवीन शब्द आणि त्यांचे विविध अर्थ रोज समजून घेऊया.
- नेहा** : अगं पण कसे? आपल्याला सारखे आपल्या बाईंकडे जावे लागेल अर्थ विचारायला!
- सायली** : अगं नाही. मला माहीत आहे त्याची गंमत. शब्दांचे अर्थ आपले आपण कसे शोधायचे ते मी तुला दाखवते.
- सायली आणि नेहा यांच्याप्रमाणेच शब्दांचे अर्थ शोधण्याचा आनंद तुम्हीही घ्यायला हवा आहे. त्यासाठी तुम्ही या पाठातून शब्दकोश म्हणजे काय, त्याची रचना, तो कसा पाहावा याबाबत माहिती करून घेणार आहात.

शब्दकोश म्हणजे काय, त्याची उद्दिष्टे, तो कसा पाहावा हे आपण समजून घेऊया.

मुलांनो, ज्या एका अक्षराने किंवा अक्षरसमूहाने एखादी वस्तू, विचार, कल्पना, भाव, गुण किंवा क्रिया इत्यादींचा अर्थ व्यक्त केला जातो, त्या अक्षरास किंवा अक्षरसमूहास 'शब्द' असे म्हणतात.

कोश म्हणजे 'संग्रह' तर शब्दकोश म्हणजे 'शब्दसंग्रह' होय. हा झाला शब्दकोश शब्दाचा वाच्यार्थ; पण विकसित भाषांत शब्दसंग्रह आणि शब्दकोश यांच्या स्वरूपात थोडा फरक असतो.

एखाद्या भाषेच्या विशिष्ट क्षेत्रातील मर्यादित शब्दांच्या संग्रहाला 'शब्दसंग्रह' (Glossary) असे म्हणतात; तर त्या भाषेतील बहुतेक सर्व शब्दांचा संग्रह, विशिष्ट रचनापद्धतीचा अवलंब करून दिला असल्यास त्याला 'शब्दकोश' (Dictionary) असे म्हणतात.

कोशात समाविष्ट केलेल्या शब्दांची रचना पद्धतशीरपणे केलेली असते. संग्रहित केलेल्या शब्दांचा क्रम कोणत्या पद्धतीने लावला आहे ते कळले तर कोणताही शब्द कोठे सहजतेने सापडेल हे नक्की कळते.

अलीकडे सर्व भाषांतील कोशातील शब्दांची योजना त्या भाषेच्या व्यवहारासाठी वापरल्या जाणाऱ्या लिपीतील वर्णांच्या क्रमाने केलेली असते. अशी योजना करताना शब्दांचे आद्य अक्षर किंवा वर्ण विचारात घेतलेला असतो. या पद्धतीमुळे कोशात शब्द कोठे सापडेल हे चटकन ठरवता येते.

उद्दिष्टे

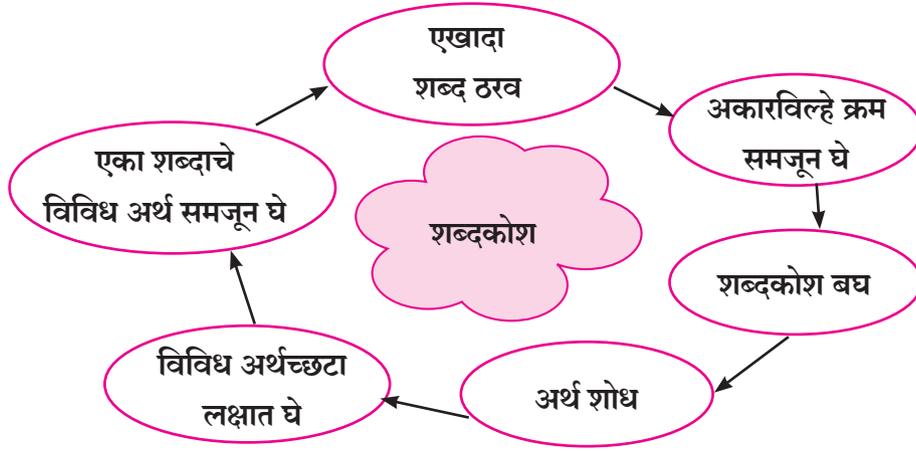
- (१) प्रत्येक शब्दाला विशिष्ट अर्थ असतो, हे कळणे.
- (२) शब्दाचा योग्य अर्थ माहीत करून घेण्याची सवय लागणे.
- (३) शब्दाच्या अर्थाच्या छटा समजणे.
- (४) 'शब्दकोश' ही संकल्पना समजणे.
- (५) शब्दकोशाची गरज व महत्त्व लक्षात येणे.
- (६) शब्दकोश हाताळता येणे.

काय असते शब्दकोशात-

- (१) शब्दांचा संग्रह
- (२) शब्दांचे प्रमाण उच्चार
- (३) व्युत्पत्ती
- (४) समानार्थी प्रतिशब्द
- (५) संदर्भानुसार बदलणारे शब्दाचे अर्थ
- (६) अर्थाचे स्पष्टीकरण करणारे वर्णन किंवा चित्र
- (७) प्रसिद्ध लेखकांच्या ग्रंथातील संदर्भ

शब्दकोश कसा पाहावा ?

शब्दकोश पाहण्याचा क्रम :

शब्दकोशात एखादा शब्द शोधताना 'अकारविल्हे' म्हणजे 'अ' या अक्षरापासून लावलेला क्रम महत्त्वाचा असतो. आपण आपल्या पाठ्यपुस्तकातील एका कवितेचे उदाहरण पाहू.

“अणूरेणूतुनि शब्द प्रगटति... ‘चला चला पुढती’ विज्ञानाचा प्रकाश आला घडे दिव्य क्रांती” आता समजा, आपल्याला ‘अणूरेणूतुनि’, ‘प्रगटति’, ‘विज्ञान’, ‘प्रकाश’, ‘दिव्य’ आणि ‘क्रांती’ असे सहा शब्द शोधायचे आहेत.

पहिली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे शब्दांना लागलेले प्रत्यय वगळून, सामान्यरूप वगळून मूळचा शब्दच शोधायचा असतो. ‘अणूरेणूतुनि’ या शब्दातला-तुनि हा प्रत्यय वगळून मूळ शब्द शोधावा लागेल. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे क्रियापदाचा मूळ धातू शोधायचा असतो, म्हणजे ‘प्रगटति’ या शब्दाचा ‘प्रकट’ हा मूळ धातू आपल्याला शोधावा लागेल. ‘अणूरेणू’, ‘प्रकट’, ‘विज्ञान’, ‘प्रकाश’, ‘दिव्य’, ‘क्रांती’ या सहा शब्दांचा आता आपण क्रम लावू. आपल्या वर्णमालेनुसार यांची पहिली अक्षरे कुठल्या क्रमाने येतात ते पाहू.

आता अर्थातच स्वरापासून सुरू होणाऱ्या शब्दांचा क्रम आधी लागेल. म्हणजे इथे ‘अणूरेणू’ हा शब्द आधी येईल. त्याचा पहिला क्रमांक, यानंतर उरलेल्या पाचपैकी कुठलं अक्षर आधी येईल ?

यात साहजिकच स्वरानंतर येणारे पहिले व्यंजन ‘क’, म्हणजे दुसऱ्या क्रमांकाला येईल ‘क्रांती’. नंतर क्रम येईल ‘दिव्य’ मधील ‘द’ चा. मग येतील प्रकट आणि प्रकाश हे शब्द. सर्वांत शेवटी येईल विज्ञान.

आता ‘प्रकट’ आणि ‘प्रकाश’ यांत ‘प्र’ नंतर कुठली अक्षरे येतात ? तर ‘क’ आणि ‘का’ आता तुम्हीच सांगा. ‘क’

आणि 'का' यापैकी कोणाचा क्रम आधी लागेल. अर्थात 'क' चा. म्हणून 'प्रकट' आधी येईल आणि 'प्रकाश' नंतर. मग आता आपला क्रम तयार झाला. 'अणूरेणू', 'क्रांती', 'दिव्य', 'प्रकट', 'प्रकाश', 'विज्ञान'. आहे ना सोपे?

यात 'क्रांती', 'प्रकट', 'प्रकाश' यांमध्ये पहिले अक्षर जोडाक्षर आहे. ते कसे शोधायचे? तर 'अ' पासून 'औ' पर्यंतचे शब्द संपले, की जोडाक्षरे सुरू होतात; म्हणजे 'क' पासून 'कौ' पर्यंतचे शब्द संपले, की जोडाक्षरे सुरू होतील. त्यात क्+र=क्र शोधायचा, मग क्रा शोधायचा, त्यावर अनुस्वार असलेले शब्द शोधायचे. तेव्हा आपल्याला 'क्रांती' सापडेल. आता तुम्ही स्वतः शब्दकोशात शब्द पाहायचा सराव करा.

टीप : 'क्ष', 'ज्ञ' यांचा क्रम अकारविल्हे लावताना 'ळ' या शेवटच्या व्यंजनानंतर येतो.

शब्दकोश पाहण्याची, हाताळण्याची सवय लागली, की शब्दाचे अर्थ व मोल तुम्हांला कळेल. योग्य जागी योग्य अर्थाचा शब्द तुम्ही वापरू शकाल. समर्पक शब्दमांडणीच्या प्रवासात शब्दकोश हे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. या साधनाचे महत्त्व जाणा. तुम्ही आता उच्च प्राथमिक गटात आहात. भाषिक समृद्धीच्या वाटचालीत शब्दकोशाचे महत्त्व जाणावे, यासाठी या पाठाचा अभ्यास करणे योग्य ठरेल.

स्वाध्याय

- प्र. १. नम्रता, अंबर, आलोक, वरद, वनिता, समीर, शर्वरी, शेखर, समिरा, मानसी, माधवी हे शब्द 'अकारविल्हे' प्रमाणे लावा.
- प्र. २. तुम्हांला पाठातील एखाद्या शब्दाचा अर्थ शोधायचा असेल तर यापुढे तुम्ही तो कसा शोधाल? सोदाहरण सांगा.
- प्र. ३. शब्दकोशाचा तुम्हांला कळलेला उपयोग तुमच्या शब्दांत सांगा.
- प्र. ४. शब्दकोशासंबंधी खालील मुद्द्यांना धरून परिच्छेद तयार करा.

शब्दकोशाचा उपयोग

शब्दकोश पाहण्याची उद्दिष्टे

तुमच्या पाठ्यपुस्तकामध्ये तुम्ही धडे वाचता, कविता वाचता. धडे आणि कविता म्हणजेच गद्य आणि पद्य यांच्या रचनेत फरक आहे, हे तुम्हांला माहीत आहे. हा फरक असतो मुख्यतः लयीचा. पद्य गाता येते किंवा लयीत वाचता येते. गद्याचे तसे नसते. लय निर्माण कशी होते? कोणत्या गोष्टीमुळे होते?

वृत्त, छंद यांसारख्या गोष्टींमुळे कवितेला लय मिळते. कवितेतील ऱ्हस्व, दीर्घ स्वरांचा जो एक विशिष्ट क्रम वापरला जातो, त्याला 'वृत्त' म्हणतात. याचाच अर्थ असा, की कविता एका विशिष्ट वृत्तामध्ये रचलेली असते, म्हणूनच कविता आपल्याला लयीत म्हणता येते. वृत्तासंबंधीच्या काही महत्त्वाच्या संकल्पना समजून घेऊया.

● खालील तक्ता अभ्यासा.

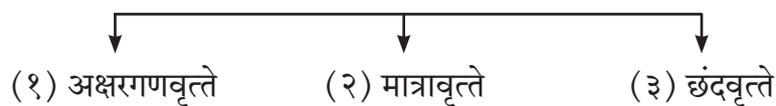
व्याकरणातील संज्ञा	लघू	गुरू
अक्षरे	ऱ्हस्व अक्षरे	दीर्घ अक्षरे
अक्षरे-स्वर	अ, इ, उ, ऋ	आ, ई, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ
स्वरयुक्त अक्षरे	क, कि, कु, कृ	का, की, कू, के, कै, को, कौ
संकेत खूण	अर्धचंद्र ∪	आडवी रेघ —

उदा.,   पसारा   काकडी   मदन   पाटण   वैशाली
लघुगुरूक्रम   ∪ - -   - ∪ -   ∪ ∪ ∪   - ∪ ∪   - - -

● वृत्तांतील लघुगुरूक्रम ठरवण्याचे काही नियम आहेत.

- (१) 'पुस्तक' या शब्दातील लघुगुरूक्रम (- ∪ ∪) असा आहे, कारण 'पु' हे लघू असले, तरी पुढच्या 'स्त' या जोडाक्षराचा आघात मागील लघू अक्षरावर येतो. त्यामुळे ते गुरू समजावे. जर असा आघात येत नसेल, तर ते अक्षर ऱ्हस्व आहे ते ऱ्हस्वच (लघू) राहते.
- (२) जोडाक्षरयुक्त शब्दातील शेवटचा वर्ण ऱ्हस्व असेल, तर ते जोडाक्षर ऱ्हस्व मानावे.
उदा., भास्कर (- ∪ ∪) दीर्घ असेल, तर दीर्घ उदा., इच्छा (- -)
- (३) लघू अक्षरावर अनुस्वार येत असेल किंवा त्यानंतर विसर्ग येत असेल तर ते गुरू मानावे.
उदा., नंतर (- ∪ ∪) दुःखी (- -)
- (४) कवितेच्या चरणातील शेवटचे अक्षर लघू असले तरी दीर्घ उच्चारले जाते. त्यामुळे ते गुरू मानतात.

मराठी पद्यरचनेतील वृत्तांचे तीन प्रकार

या इयत्तेत आपल्याला अक्षरगणवृत्ते शिकायची आहेत. ज्या वृत्तांतील अक्षरांची संख्या ठरावीक असते व त्या अक्षरांचा लघुगुरूक्रम सुद्धा ठरावीकच असतो, त्या वृत्तांना 'अक्षरगणवृत्ते' म्हणतात.

गण निश्चितीसाठी काही संकल्पना

- (१) चरणातील तीन-तीन अक्षरांचे मिळून गण तयार होतात. उर्वरित प्रत्येक अक्षराचा स्वतंत्र गण पाडावा. य, र, त, न, भ, ज, स, म असे एकूण आठ गण आहेत. गण म्हणजे कवितेतील अक्षरे मोजण्याचे माप. लघुगुरूक्रमानुसार हे गण ठरतात. यात प्रत्येक गणाच्या आरंभीच्या अक्षरापासून गणाचे नाव ठरते. उदा., 'य' गण म्हणजे 'यमाजी'. य मा जी यात 'य' हे अक्षर लघू आणि 'मा', 'जी' ही अक्षरे गुरू आहेत.
- (२) उच्चार सुलभ व्हावा म्हणून पद्याच्या चरणातील ज्या ठिकाणी थांबायचे असते त्याला 'यती' असे म्हणतात. यती प्रत्येक चरणाच्या शेवटी व कधी कधी मध्येही असतो.

- लघुगुरूक्रम ओळखण्यासाठी खाली दिलेल्या गणांचा तक्ता पहा.

गण	गणाचे नाव	लघुगुरूक्रम
य गण	यमाजी	आद्यलघू
र गण	राधिका	मध्यलघू
त गण	ताराप	अंत्यलघू
न गण	नमन	सर्वलघू
भ गण	भास्कर	आद्यगुरू
ज गण	जनास	मध्यगुरू
स गण	समरा	अंत्यगुरू
म गण	मानावा	सर्वगुरू

- आता आपण भुजंगप्रयात, मालिनी, वसंततिलका या अक्षरगणवृत्तांचा अभ्यास करणार आहोत.

(१) भुजंगप्रयात

वृत्ताची लक्षणे

- (अ) या वृत्तात चार चरण असतात.
- (आ) प्रत्येक चरणात १२ अक्षरे असतात.
- (इ) यती ६ व्या व १२ व्या अक्षरावर असतो.
- (ई) भुजंगप्रयात वृत्ताचे गण- य-य-य-य असे पडतात.

उदा., मना श्रेष्ठ धारिष्ट जीवी धरावे ।
मना बोलणे नीच सोशीत जावे ।
स्वये सर्वदा नम्र वाचे वदावे ।
मना सर्व लोकांसि रे नीववावे ॥

म	ना	स	र्व	लो	कां	सि	रे	नी	व	वा	वे
∪	-	-	∪	-	-	∪	-	-	∪	-	-
	य			य			य			य	

● खालील ओळींचे गण पाडा.

- (अ) मना सज्जना तू कडेनेच जावे.
(आ) सदा सर्वदा योग तूझा घडावा.

(२) वसंततिलका

वृत्ताची लक्षणे

- (अ) या वृत्तात चार चरण असतात.
(आ) प्रत्येक चरणात १४ अक्षरे असतात.
(इ) यती ८ व्या व १४ व्या अक्षरावर असतो.
(ई) या वृत्ताचे गण- त-भ-ज-ज-ग-ग असे पडतात.
उदा., द्रव्यास हे गमन-मार्ग यथावकाश ।
की दान भोग अथवा तिसरा विनाश ।
जो घे न भोग-जरि पात्र-करी न देही ।
त्याच्या धनास मग केवळ नाश पाही ॥

त्या	च्या	ध	ना	स	म	ग	के	व	ळ	ना	श	पा	ही
-	-	∪	-	∪	∪	∪	-	∪	∪	-	∪	-	-
	त			भ			ज			ज		ग	ग

● खालील ओळींचे गण पाडा.

- (अ) फेकी रसाल तरुही मधुगंधपाश.
(आ) मातीत ते पसरले अति रम्य पंख.

(३) मालिनी

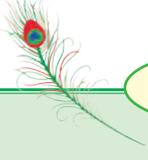
वृत्ताची लक्षणे

- (अ) एकूण चार चरण असतात.
(आ) प्रत्येक चरणात १५ अक्षरे असतात.
(इ) यती ८ व्या अक्षरावर असतो.
(ई) या वृत्ताचे गण- न न म य य असे पडतात.
उदा., पखरण बघ घाली भूवरी पारिजात,
परिमल उधळी हा सोनचाफा दिशात;
गवतहि सुमभूषा दाखवी आज देही,
धरणि हरितवस्त्रा मालिनी साजते ही.

ध	र	णि	ह	रि	त	व	स्त्रा	मा	लि	नी	सा	ज	ते	ही
∪	∪	∪	∪	∪	∪	-	-	-	∪	-	-	∪	-	-
	न			न			म			य			य	

● खालील ओळींचे गण पाडा.

- (अ) अविरत पथि चाले, पांथ नेमस्त मानी-
(आ) वचनि मननि त्याच्या, ध्येय हे एकटावे-

भाषासौंदर्य

- खाली काही कवी व कवयित्री यांच्या प्रसिद्ध कवितांच्या ओळी दिल्या आहेत. या ओळी कोणाच्या आहेत त्याचा शोध घ्या व दिलेल्या चौकटीत त्यांची नावे लिहा.

- रंगरंगुल्या, सानसानुल्या, गवतफुला रे गवतफुला -
- आनंदी आनंद गडे, इकडे तिकडे चोहीकडे -
- या बालांनो, या रे या! लवकर भरभर सारे या! -
- एका तळ्यात होती बदके पिले सुरेख -
- ने मजसी ने परत मातृभूमीला, सागरा प्राण तळमळला -
- अरे संसार संसार, जसा तवा चुल्ह्यावर -
- छळून घ्या संकटांनो, संधी पुन्हा मिळणार नाही -
- बाळ, चाललासे रणा, घरा बांधिते तोरण -
- देणाऱ्याने देत जावे, घेणाऱ्याने घेत जावे -
- या नभाने या भूमीला दान द्यावे -
- खरा तो एकचि धर्म जगाला प्रेम अर्पावे -
- आई एक नाव असतं,
घरातल्या घरात गजबजलेलं गाव असतं-

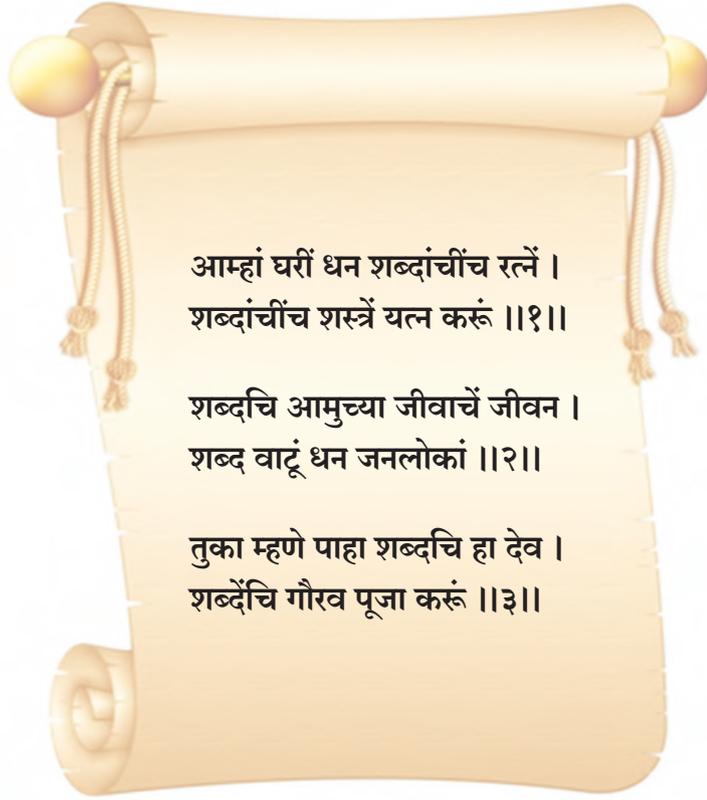
२१. संतवाणी

(अ)

संत तुकाराम (१६०८ ते १६५०) : वारकरी परंपरेतील श्रेष्ठ संतकवी. त्यांच्या रचनांमध्ये अध्यात्म, भक्ती आणि व्यवहार यांची सांगड घातलेली दिसते. ढोंग, दैववाद, अहंकारी वृत्ती, दुराचार इत्यादींचा परखड समाचार त्यांनी आपल्या अभंगांमधून घेतलेला आहे. प्रेम, नैतिकता, करुणा व सर्वांमध्ये ईश्वराचे अस्तित्व ही मूल्ये स्वीकारून आदर्श प्रापंचिक जीवन कसे जगावे, याचा उपदेश ते आपल्या अभंगांतून करतात. त्यांच्या अभंगातील ओळींना सुभाषिताचे मोल प्राप्त झाले आहे.

प्रस्तुत अभंगात संत तुकाराम महाराज यांनी शब्दांचे महत्त्व विविध उदाहरणे देऊन पटवून दिलेले आहे.

● ऐका. वाचा. म्हणा.

सकलसंतगाथा खंड दुसरा : श्रीतुकाराममहाराजांची अभंगगाथा
अभंग क्रमांक १६२७
संपादक : प्रा. डॉ. र. रा. गोसावी

भावार्थ : संत तुकाराम महाराज सांगतात, “आमच्या घरी धन कोणते? तर शब्दरूपी रत्ने हेच आमचे धन आहे. आमच्या शब्दांना रत्नांचे मूल्य प्राप्त झालेले आहे. समाजप्रबोधनासाठी, स्वतःचे मत पटवून देण्यासाठी आम्ही शब्दरूपी शस्त्र जाणीवपूर्वक वापरतो. कधी समाजप्रबोधनासाठी अत्यंत परखड शब्दांचा वापर करतो, तर कधी मृदू शब्दांत चर्चा करतो, बोलतो. शब्द हेच आमच्या जीवनाचे सर्वस्व आहे. समाजातील लोकांना धन म्हणून आम्ही शब्दच वाटतो. म्हणजेच शब्दांच्या माध्यमातून अनमोल असा उपदेश करून लोकांचे जीवन सुधारतो. शब्द आमच्यासाठी देवस्वरूप आहेत, म्हणून या शब्दांचा गौरव व सन्मान करून आम्ही त्याची पूजा करतो.”